

TÜRKLERDE MÜZİKLE TEDAVİ

Yrd. Doç. Dr. Pınar SOMAKCI

T.C. Haliç Üniversitesi Konservatuvar Türk Musikisi Bölümü

e-mail: pinsomak@yahoo.com

Özet

Bu çalışmada, Türklerde müzikle tedavi, tarihi bir perspektif içerisinde ele alınmış, günümüze kadar Türk medeniyetlerindeki gelişmeler üzerinde inceleme ve araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışma günümüzde gözardı edilen müzikle tedavinin faydalarını tekrar vurgulamak amacıyla yazılmıştır. Bu çalışmanın toplumumuzda başta müzisyenler ve hekimler olmak üzere pek çok insan kesimine yararlı olacağı umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Müzik, Müzikoterapi, Psikoterapi, Müzik Tarihi, Makamlar.

1. Giriş

Müzik, eski zamanlardan beri insanlar üzerinde önemli bir yer işgal etmiştir. İnsanlar üzüntülerini, sevinçlerini, kahramanlıklarını, heyecanlarını, sevgilerini vb çoğunlukla müzik sanatını kullanarak ifade etmeye çalışmışlardır.¹

Müzik insanları bir hipnoz hali oluşturarak etkilemiş ve kitlelere zaman zaman yön vermiştir. Özellikle müzik, duyguları yoğunlaştıran bir özelliğe sahip olduğundan, pek çok medeniyetlerde dini duyguların güçlenmesinde, hastalıkların tedavisinde oldukça yaygın bir yöntem olarak kullanılmıştır.

2. Türklerde Müzik

Türklerde müzik, Türk tarihi kadar eskiye gitmektedir. Bazı tarih ve müzik bilim adamları en az 6000 yıldan beri devam eden bir Türk müziği tarihinden bahsetmektedir. Bu nedenle tarih sırasına göre Türklerde müzik ve müzikle tedavi;

1. Orta Asya Türk Kültüründe
2. İslam Medeniyetinde
3. Selçuklu ve Osmanlılarda olmak üzere üç başlık altında incelenmesi uygun görülmüştür.

2.1. Orta Asya Türk Kültüründe Müzik

Orta Asya Türk Kültürü en az M.Ö. 1700 yıllarına kadar uzanan yaklaşık 6000 yıllık uzun bir süreyi içermektedir.

Mehter takımında görülen (M.Ö.1134-249) Çevgan Ortaçağda mucuk, buncuk, çagana diye bilinip, Ruslara, Lehlere, Ksiezye Turecki, İsveçlilere Turkist Klockspel, İngilizlere, Jinling Johnnie adlarıyla geçmiştir.

M.Ö. 8.yüzyılda önce dümbelek, düdük, çan, gong, çeng çeşitleri ile uzun saplı bağlama tipi çalgılar kullanılmıştır. Sonra tekkelerde halile, zilli maşa, şakşak gibi aletler kullanılmıştır. Daha sonra ise parmak zili, mehter zili, kaşık, kayrak ortaya çıkmıştır. Yine M.Ö.8.yüzyılda Batı Türkistanda pipa(bipa) denilen bir Türk çalgısı Çinlilerce keşfedilmiş, Ortaçağda ise ud ve onun değişik boylardaki ailesi ortaya çıkmıştır.²

Üflemelilerden borular Türklerde çok eskiden beri kullanılmıştır. Ortaçağın başlarında muynuz, nefir aletleri görülmüştür. Yine bu çağda kaval, pişe, ney kullanılmıştır. Tulum yakın doğu menşelidir. Çift dilli zurna oldukça eskidir. Çıpçığ (bir ağız orgu) 8-16.yüzyıllar arasında kullanılmıştır.

Ritm aletlerinden, def (12.yüzyılda), tûmrü (14.yüzyılda), daha sonra mazhar, daire, bendir, zenbez adlı aletler görülmüştür. Davul, Türklerde en yaygın olan müzik, ilan ve işaret aletidir. Çeşitli zamanlarda çeşitli adlarla kullanılmıştır.³

Asya Hunları çeng'i çok sevmiştir, ilkçağın yatugan'ı sonraları santur ve kanun'u oluşturmuştur.

Türklerde telli çalgıların en eskisi bağlamadır. İlkçağda kopuzlar, ortaçağda tanbur, tar ailesi, şudurgu, ravza (ırızva) sonraki yüzyıllarda bağlama ailesi (bozok, şarkı, karadüzen) olarak kullanılmıştır.

11. yüzyılda egeme, ıklığ, rebab, tanbur, keman, kemeçe(klasik ve karadeniz) yay ile seslendirilmiştir.

Bir oktavlık müzikal aralığın sekize değil de altıya bölünmesi ve neticede bir oktav içinde yedi değil de beş ses aralığının kullanılması, batıda "pentatonizm", Türklerde "beşseslilik" diye adlandırılmaktadır. Beşsesliliğin Orta Asya'dan Dünyaya yayıldığı ve pek çok yerde devam ettiği gözlenmektedir. Örneğin; Urfa, Erzurum, Safranbolu köylerinde, Konya, Cihanbeyli, Niğde ve Eskişehir'de beşseslilik unsuruna rastlanmaktadır. Kazak-Kırgız, İdil-Ural, Kırım, Yakut, Karaçay Türkleri müzikal eserlerinde tam beşlilik, Özbek, Doğu Türkistan, Kafkas, Azerbeycan, Türkmen Türkleri müzikal eserlerinde yarım beşseslilik görülmektedir.⁴

Orta Asya uygarlığı, eski dünyanın dört bir yanına yayılırken, her yerleşim yerinde de varlığını sürdürmüştür. 9. ve 11.yüzyıllarda yoğunlaşan göçlerle artan bir kültür akımı, Karadeniz'in kuzey ve güney yollarından batıya doğru sürekli taşınmış, eski dünyanın kavimleri ile tanıştırmıştır. Bunun örneklerini pek çok eski seyahat-namelerde görmek mümkündür.

2.1.1. Orta Asya Türk Kültüründe Müzikle Tedavi

Orta Asya döneminde kullanılan kopuz veya saz tedavi edici, iyi ruhları çağırın, kötü ruhları kovan önemli bir çalgı olarak kullanılmıştır. Ayrıca Altaylar ve kuzeyinde davullar da hasta tedavisinde ve dini törenlerde özellikle “şamanlar” tarafından kullanılmıştır. Şaman herşeyden önce kendine özgü tekniğiyle, ruhu göklere yükselten veya yer altına indiren bedeninin vücuttan ayrıldığı hissettiren bir trans (aşkın) ustasıdır. Kendisi davul çalarak ruhları hükmü altına alır, ölümlerle, şeytanlarla, cin ve perilerle irtibat kurarak hastalara şifa dağıtır.

Daha sonra İslam dini tesiri ile “Baksı” adını alan tedavi eden hekimler Altay, Kaşgar, Kırgız Türklerinde ortaya çıkmıştır. Baksı, seans süresince müzik, şiir, taklit ve dansı sanatkar bir biçimde birleştirerek hastayı iyileştirmeye çalışmıştır. Kendisinden tamamen geçtiği zaman(trans) yaptığı dansın özellikle iyileştirici bir güce sahip olduğuna inanılmıştır.⁵

Yine Özbekistan’da da pek meşhur olmasa da halkın içinde “Kinne Yöyücü” ler yani nazar değen insanları tedavi edenler olmuştur. Onların da tedavileri, yine şarkı söyleyerek veya dans ederek şeytanı kişinin ruhundan kovmayı hedefleyerek olmuştur.⁶

2.2. İslam Medeniyetinde Müzik

İslamdan önce, Arapların çoğunluğu deve, koyun sürülerini besleyerek göçebe bir hayat sürerek çadırlarda yaşamıştır. Bu yüzden güzel sanatların özellikle şiir kolunda ilerlemişlerdir. Sonra şiire yakın olarak müzik doğmaya başlamıştır. Araplarda terennüm iki türlü olmuştur; biri “gına,şarkı” denilen şiirin müzik ile söylenmesidir, diğeri ise, “tagbir” denilen nesir halindeki sözlerin terennümüdür. Böylece dini olmayan musiki doğmuştur.

İslamlığın başlangıcında, musikiye karşı bir direnme gösterilmiştir. Şarkı söylenmek pek hoş karşılanmamıştır. Bunun sebebi, müzik ve şarkının insanı zevk ve sefaya yöneltmesi, dini vazifeleri ihmale götürmesi, ve cinsel istekleri teşvik etmesi olarak düşünülmektedir. Daha sonra Peygamberin Kuran-ı Kerim’i güzel okuyanlara karşı memnuniyet duyması ile insanların müziğe karşı bakış açısını yavaş yavaş değiştirmiştir. İslamın ilk çağında Kuran ses perdeleri pek az olan minör gamından oluşan sade melodiler ile okunmuştur. Fakat zamanla güzel sesli kişiler ülkelerinin müzik özelliğini taşıyan melodilerle süslemeye başlamışlardır.⁷

Yavaş yavaş musikinin cazibesine tutulan devlet büyükleri arasında şarkı söylemek, çalgı çalmak moda olmuştur. Böylece musiki derece derece ilerleyerek Abbasiler çağında daha üstün bir düzeye ulaşmıştır. Abbasiler döneminde yaşamış ünlü Türk-İslam bilgini ve filozofu Farabi yazmış olduğu Kitab ül Musiki adlı eserinde müziği nazari açıdan açıklamış, müzik aletleri hakkında bilgi vermiştir.

Türklerin İslamiyeti kabulü, 9.yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. İslamiyetten önce büyük göçlerle batıya taşınan bu eski kültür, kendi kültürleriyle

kaynaşmış ve değişik müzik türlerinin doğmasına sebep olmuştur. Türk-İslam kültürü içinde esaslı bir yer edinen musiki özellikle saray ve tekkelerde, mehterhane çevresinde gelişmesini sürdürmüştür. Bu gelişmelerin merkezini ağırlıklı olarak mevlevihane ve enderun oluşturmuştur. Mevlevi ve diğer tarikat mensupları arasında büyük bestekarlar yetişmiş, hem dini hem din dışı musikinin gelişmesi ve ilerlemesi gözlenmiştir. Bektaşilik tarikatı içinde halk müziği varlığını sürdürmüştür.

2.2.1.İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi

İslam Medeniyeti tarihinde özellikle tasavvuf ekolü mensupları(sufiler) müzikle uğraşmış, kullanmış ve savunmuşlardır. Sufiler, akli ve asabi hastalıkların müzik ile tedavi edildiğinden bahsetmişlerdir.

Bu dönemde yaşamış büyük Türk-İslam alimleri ve hekimleri Zekeriya Er-Razi (854-932), Farabi (870-950) ve İbn Sina (980-1037) müzikle tedavinin bilhassa müziğin psikik hastalıkların tedavisinde ilmi esaslarını kurmuşlardır.

Farabi, “Musiki-ul-kebir” adlı eserinde müziğin fizik ve astronomi ile olan ilişkisini açıklamaya çalışmıştır.

Türk Müziği makamlarının ruha olan etkileri Farabi'ye göre şöyle sınıflandırılmıştır:

1. Rast makamı: İnsana sefa(neşe-huzur) verir.
2. Rehavi makamı: İnsana beka(sonsuzluk fikri) verir.
3. Kuçek makamı: İnsana hüzün ve elem verir.
4. Büzürk makamı: İnsana havf(korku) verir.
5. İsfahan makamı: İnsana hareket kabiliyeti, güven hissi verir.
6. Neva makamı: İnsana lezzet ve ferahlık verir.
7. Uşşak makamı: İnsana gülme hissi verir.
8. Zirgüle makamı: İnsana uyku verir.
9. Saba makamı:İnsana cesaret,kuvvet verir.
10. Buselik makamı: İnsana kuvvet verir.
11. Hüseyni makamı: İnsana sükunet, rahatlık verir.
12. Hicaz makamı:İnsana tevazu(alçakgönüllülük) verir.

Farabi Türk müziği makamlarının zamana göre psikolojik etkilerini de şu şekilde göstermiştir:

1. Rehavi makamı: yalancı sabah vaktinde etkili
2. Hüseyni makamı: sabahleyin etkili
3. Rast makamı: güneş iki mızrak boyu etkili
4. Buselik makamı: kuşluk vaktinde etkili
5. Zirgüle makamı: öğleye doğru etkili
6. Uşşak makamı: öğle vakti etkili
7. Hicaz makamı: ikindi vakti etkili

8. Irak makamı: akşam üstü etkili
9. Isfahan makamı: gün batarken etkili
10. Neva makamı: akşam vakti etkili
11. Büzürk makamı: yatsıdan sonra etkili
12. Zirefkend makamı: uyku zamanı etkilidir.⁸

Büyük İslam bilgini ve filozoflarından İbn Sina (980-1037) Farabi'nin eserlerinden çok yaralandığını ve hatta musikiyi de ondan öğrenerek tıp mesleğinde uyguladığını ifade etmiş ve şöyle demiştir: “Tedavinin en iyi yollarından, en etkili-lerinden biri hastanın aklî ve ruhî güçlerini artırmak, ona hastalıkla daha iyi mücadele etmek için cesaret vermek, hastanın çevresi sevimli, hoş gider hale getirmek ona en iyi musikiyi dinletmek ve onu sevdiği insanlarla biraraya getirmektir.”

İbn Sina'ya göre “ses” varlığımız için zaruridir. Ahenkli bir düzen içersinde, belirli bir şekilde ayarlanmış olan sesler, insan ruhu üzerinde çok derin tesirler yapar. Sesin etkisi insan sanatı ile zenginleştirilir. Yine İbn Sina'ya göre, ses tonu değişiklikleri insanın ruh hallerini belirtir. Müzik bestelerini bize hoş gösteren i-şitme gücümüz değil, o besteden çeşitli telkinler çıkaran idrak yeteneğimizdir. Bunun için seslerin düzenli olarak birbirine ahengi, besteleri, ahenkli vuruşların düzenli ve kaideye uygun oluşları, insanı derinden derine cezp eder.⁹

Sonuç olarak, İslam medeniyeti döneminde, Er-Razi, Farabi, İbn Sina gibi Türk-İslam hekimleri, psikolojik hastalıkların tedavisinde; ilaç ve müzikle tedavi yöntemlerini kullanmışlar, bu yöntemler, gerek Selçuklu gerekse Osmanlı hekimleri tarafından tatbik edilerek 18 yüzyıla kadar geliştirilmiştir.¹⁰

2.3. Selçuklu ve Osmanlılarda Müzik

İslamiyetten önceki Asya Türk Musikisindeki beşseslilik, dini tesirle birlikte değişmeye başlamış ve bir gamda sekiz ses kullanılmaya başlanmıştır. Bu müzik yavaş yavaş Selçuklu müziğini ve bununla yakın ilgisi olan Mevlevi Müziğini oluşturmuştur. 13.yüzyılda yaşayan Safiyüddin Urmevi büyük Türk-İslam bilgini olarak karşımıza çıkar. Safiyüddin, Türk Musikisi sistemini ilmi şekilde ortaya koymuş, santur, nüzhe, mugni gibi çalgıları icat etmiştir.

Safiyüddin'den sonra, 1360-1435 yılları arasında yaşamış Hoca Abdülkadir Meragi'den doğunun yetiştirdiği en büyük bestekar, musiki bilgini, hanende, sazende olarak söz edilir. 1207 yıllarında doğmuş olan Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled Anadoluya gelirken mevlevi kültürünü oluşturan ney, rebab, çeng, kudüm, halile, mazhar gibi çalgıları getirmiştir. Musikiye zamanla Itri, İsmail Dede Efendi gibi dahi bestekarlar girmiştir. Dini motifler yerini yavaş yavaş sosyal konulara terk etmeye başlayınca Türk Sanat Müziği, Mevlevi müziği ortaya çıkmıştır. Mevlana, özellikle rebab, ney gibi çalgılara önem vermiştir.¹¹

Bir taraftan Mevlevi ve Klasik Türk Müziği devam ederken, diğer taraftan Hoca Ahmet Yesevi'nin şiirleriyle ve Bektaşî nefesleriyle kopuz ve bağlama eşli-

ğinde icra edilen Türk Halk Müziği'nde türkü, uzun hava, atışma, bozlak vb formları oluşmuştur.

Selçuklulardan Osmanlılara geçen askeri gayelerde kullanılan Mehter Müziğinin yeniçeri ocağına takdiminde Hacı Bektaşî Veli'nin rolü olduğu söylenmektedir. Bu musiki türünde kös, davul, nakkare, kudüm, zurna, nefir, nısfıye, zil, zilli maşa vb kullanılmıştır.¹²

Osmanlı sarayında II. Murat, II. Beyazıt, IV. Murat, II. Mustafa, III. Ahmet, III. Selim, II. Mahmut gibi bir çok değerli musikişinastlar yetişmiştir. Yine bu dönemde İtri, İsmail Dede Efendi, Hafız Post, Recep Efendi, Zekai Dede, Emin Dede, Nayi Osman Dede, Ebubekir Ağa, Kantemiroğlu gibi meşhur üstatlar yetişmiştir.

2.3.1. Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi

Türklerde ilk ciddi müzikle tedavi Osmanlı devleti zamanında görülmekle beraber, Orta Asya'da Anadolu öncesi zamanda Baksı adı verilen Şaman müzisyenler tarafından, çeşitli hastalıklar için tedavi çalışmaları yapılmıştır. Hala bu faaliyetlerini sürdüren Baksılar Orta Asya Türkler arasında yaşamaktadırlar.¹³

Bir Selçuklu Türk'ünün yaptırdığı Şam'daki Nurettin Hastanesinde İbn Sina, müzikle akıl hastalığının tedavisini uygulamıştır. İbn Sina'nın tesirleri Osmanlı devrinde de devam etmiştir.

Osmanlı saray hekimi Musa bin Hamun, diş hastalığı ve çocuk psikoloji hastalıklarını iyileştirmede müzikle tedavi yöntemini kullanmıştır.

İbn Sina'nın meşhur eseri "El Kanun fi't-tıbbi" adlı eserini tercüme eden Tokatlı Mustafa Efendinin talebesi Hekimbaşı Gevrekzade Hasan Efendi (18.yy) yazdığı eserinde İbn Sina'nın eserinden çok faydalandığını ifade etmiştir.

Hekimbaşı, Gevrekzade Hasan Efendi"Emraz-ı Ruhaniyeyi Negama-ı Musikiye" adlı eserinde, çocuk hastalıklarına hangi makamın iyi geldiğini şöyle bahsetmiştir:

Irak Makamı: Çocuktaki menenjit hastalığına faydalıdır.

İsfahan Makamı: Zeka, zihin açıklığı verir ve soğuk algınlığı ve ateşli hastalıklardan korur.

Zirefkend Makamı: Felç ve sırt ağrısına iyi gelir, kuvvet hissi verir.

Rehavi Makamı: Tüm baş ağrılarına, burun kanamasına, ağız çarpıklığına, felç ve balgam hastalıklarına iyi gelir.

Büzürk Makamı: Beyin, kulunç ağrılarına iyi gelir, kuvvetsizliği ortadan kaldırır.

Zirgüle Makamı: Kalp, beyin hastalığı, menenjit, mide harareti, karaciğer ateşine iyi gelir.

Hicaz Makamı: İdrar yolu hastalıklarına iyi gelir.

Buselik Makamı: Kalça, baş ağrısı ve göz hastalıklarına iyi gelir.

Uşşak Makamı: Ayak ağrıları ve uykusuzluğa iyi gelir.

Hüseyini Makamı: Karaciğer, kalp hastalıklarına, nöbet, gizli hummalara iyi gelir.

Neva Makamı: Bluğ çağına ulaşmış çocuğa, kalça ağrısına, gönül sevincine iyi gelir diye ifade etmiştir.

Enderun hastanesinde, çocuk yaştaki talebelerin müzikle tedavi edildiğini, 1675 de Baron Topkapı Sarayını tarif ettiği eserinde belirtmiştir. Musiki üstadı Safüyyiddin günün belli vakitlerinde rastgele makamların icra edilmeyeceğini, bu vakitlerde belli makamların icra edilmesinin insan ruhunu dinlendireceğini, insanı huzura kavuşturacağını şöyle ifade etmiştir:

1. Rehavi makamı, fecirden önce
2. Hüseyini makamı, tan yerinin ağardığı zaman
3. Rast makamı, kuşluk vaktinde
4. Zirgüle makamı, öğle vaktinde
5. Hicaz makamı namaz arasında
6. Irak makamı ikindi vaktinde
7. İsfahan makamı, gün batarken
8. Neva makamı, akşam vaktinde
9. Büzürk makamı, yatsı
10. Zirefkend makamı, uyku vaktinde

Hernekadar günün belli vakitlerinden, belli makamlarından söz edilmişse de, ayrıca günün yirmi dört saatinin dörde bölerek, bu zamanlarda hangi makamların okunup, dinleneceği de araştırılmıştır. Ayrıca makamların hangi uluslara ne etkisi yaptığı, astrolojiyle bağlantısı da bazı hekimlerce araştırılmış ve incelenmiştir.

Makam ve fasılların çeşitli uluslar üzerindeki etkileri olduğunu kabul eden eski Türk hekimlerine göre:

1. Hüseyini makamı Araplara
2. Irak makamı Acemlere
3. Uşşak makamı Türklere
4. Buselik makamı Rumlara daha çok dinletilmiştir

Duygusal olarak makamların insan üzerindeki tesirleri hekimlerce şöyle açıklanır:

1. Irak makamı insana tat ve çeşni
2. Zirgüle makamı uyku
3. Rehavi makamı ağlama
4. Hüseyini makamı güzellik
5. Hicaz makamı alçak gönüllülük
6. Neva makamı yiğitlik
7. Uşşak makamı gülme hisleri verir. ¹⁴

Astrolojik olarak da yine her burcun bir makamı bulunmuştur.

Eski Türk hekimlerinden Şuuri'nin "Tadil-i Emzice" adlı kitabında musikinin bütün hastalık ve ağrılara iyi geldiğini ilim ve fen adamlarının desteğini alarak beyan etmiştir.

3. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada Türklerde müzik ve müzikle tedavi, tarihi bir perspektif içerisinde ele alınmış, günümüze kadar Türk Medeniyetlerindeki gelişmeler üzerinde inceleme ve araştırma yapılmıştır.

Bu incelemeler ışığında aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

1. Müzikle ruhi tedavi yöntemi çok eski dönemlerde Orta Asya Türk Kültürü içerisinde başlamış, çok yönlü görevleri olan kişiler tarafından uygulanmış, günümüzde de uygulanmasına rastlanmaktadır.

2. Türk-İslam Dünyasındaki müzikoterapi faaliyetlerinin ve özellikle hastanelerde müzik kullanarak tedavi yöntemlerinin ilk defa 9.yy'da başladığı ve 18.yy'a kadar bu konuda büyük ilerlemeler olduğu görülmüştür.

3. Müzikterapide, ülkelerin milli otantik müziklerinin etkili olduğu, hastalığın çeşidine göre değişik makam ve enstrümanların fayda sağladığı dikkati çekmektedir.

4. Güvenç'in belirttiği gibi, pentatodik asıllı olan, improvize ve sezgi imkanı yüksek olup, bünyesindeki koma seslerin çokluğu sebebiyle çok yönlü bir ifade gücüne sahip olan Türk Müziği gittikçe psikoterapide önem kazanmaktadır. Çeşitli ülkelerde yapılmakta olan araştırmalar, 1993 de İstanbul'da gerçekleştirilen "II. Uluslararası Müzikoterapi ve Etnomüzikoloji" sempozyumunda sunulan bildiriler bu düşünceyi desteklemektedir.

Bu makalede ele alınan müzikoterapi düşünce ve uygulamaları bugün yeniden günümüz teknolojisi ile incelenip tekrar değerlendirilebilir.

Selçuklu ve Osmanlı hekimlerinin ısrarla üzerinde durdukları; makam-mizaç, makam-vakit, makam-astroloji ilişkileri daha bilimsel yaklaşımlarla ve klinik deneylerle yeniden ele alınabilir.

Müzik sadece bir takım hastalarda terapi aracı olarak kullanılmakla kalmayıp, koruyucu olarak ta insanlara büyük faydalar sağlayabilir. Örneğin kent yaşantısındaki stresli insan tipi için, fabrikada işçilerin iş üretim miktarını artırabilmek için ve hatta hayvanların süt ve yumurta gibi üretimlerini artırabilmek için seçilecek uygun müzik türleri olumlu etkiler yaratabilir.

KAYNAKÇA

- Ak, Şahin, **Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi Tarihi Gelişim ve Uygulamaları**, Öz Eğitim Yayınevi, Konya, 1997.
- Grebene, Bekir, **Müzikle Tedavi**, Sanem Matbaa, Ankara, 1978.
- Güvenç, Rahmi Oruç, **Türk Musikisi Tarihi ve Türk Tedavi Musikisi**, Metinler Matbaa, İstanbul, 1993.
- Güvenç, Rahmi Oruç, **Türklerde ve Dünyada Müzikle Ruhi Tedavinin Tarihçesi ve Günümüzdeki Durumu**, İstanbul Üniversitesi basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1985.
- Korlaelçi, Murtaza, **İbn-i Sinada Müzik**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1984.
- Ögel, Bahaddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Kültür bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Öztuna, Nazmi Yılmaz, **Türk Musikisi Ansiklopedisi**, Milli Eğitim basımevi, İstanbul, 1976.
- Terzioğlu, Arslan, **Türk-İslam Psikiyatrisinin ve Hastanelerinin Avrupa'ya Tesirleri**, Bifaskop Yayınevi, İstanbul, 1972.
- Yiğitbaş, Sadık, **Musiki İle Tedavi**, Yelken Matbaa, İstanbul, 1972.

DİPNOTLAR

- ¹ Şahin Ak, **Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi Tarihi Gelişim ve Uygulamaları**, Öz Eğitim Yayınevi, Konya, 1997, s:5.
- ² Şahin Ak, **Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi**, s:58-59.
- ³ Bahaddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Kültür bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991,s:204.
- ⁴ Şahin Ak, **Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi**, s:77.
- ⁵ Rahmi Oruç Güvenç, **Türk Musikisi Tarihi ve Türk Tedavi Musikisi**, Metinler Matbaa, İstanbul, 1993,s:10.
- ⁶ Şahin Ak, **Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi**, s:88.
- ⁷ Şahin Ak, **Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi**, s: 97-98.
- ⁸ Sadık Yiğitbaş, **Musiki İle Tedavi**, Yelken Matbaa, İstanbul, 1972, s:34.
- ⁹ Bekir Grebene, **Müzikle Tedavi**, Sanem Matbaa, Ankara, 1978, s:26.
- ¹⁰ Arslan Terzioğlu, **Türk-İslam Psikiyatrisinin ve Hastanelerinin Avrupa'ya Tesirleri**, Bifaskop Yayınevi, İstanbul, 1972, s.24-26.
- ¹¹ Rahmi Oruç Güvenç, **Türklerde ve Dünyada Müzikle Ruhi Tedavinin Tarihçesi ve Günümüzdeki Durumu**, İstanbul Üniversitesi basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1985, s:21-22
- ¹² Nazmi Yılmaz Öztuna, **Türk Musikisi Ansiklopedisi**, Milli Eğitim basımevi, İstanbul, 1976, s.23
- ¹³ Rahmi Oruç Güvenç, **Türklerde ve Dünyada Müzikle Ruhi Tedavinin Tarihçesi**, s:24
- ¹⁴ Şahin Ak, **Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi**, s:129.